

۱۴۲۸۴۹۹

به نام خدا

نقوش حیوانات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای

www.ketab.ir

نویسنده:

سیده گلناز مدنی

سرشناسه	:	مدنی، سیدمگلناز، ۱۳۶۲ -
عنوان و نام پدیدآور	:	نقوش حیوانات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای/ نویسنده سیدمگلناز مدنی.
مشخصات نشر	:	تهران: اتا، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	:	۹۳ ص.: مصور (رنگی).
شابک	:	۱۳۰۰۰۰ ریال ۲-۷۶-۵۵۲۶-۹۶۴-۹۷۸:
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
موضوع	:	نقاشی قهوه خانه‌ای
موضوع	:	Coffhouse painting*
موضوع	:	طراحی حیوان‌ها
موضوع	:	*Animal painting and illustration
موضوع	:	شمایل‌نگاری -- ایران
موضوع	:	Icon painting -- Iran
موضوع	:	نقاشی ایرانی
موضوع	:	Painting, Iranian
رده بندی کنگره	:	ND۹۸۳/م۴ن۷ ۱۳۹۵
رده بندی دیویی	:	۷۵۹/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۴۳۳۰۰۶۹

انتشارات آتا

تهران، میدان انقلاب، ابتدای خ ۱۲ فروردین، ساختمان ناشران، ط زیرین پ ۱۶/۲

ناشر: ۹۱-۹۶۰-۱۹۰۶ ۰۳۱-۶۶۹۵۵۰۰۴

عنوان: نقوش حیوانات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای

تألیف: سیده گلناز مدنی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۵

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۲۶-۷۶-۲

قیمت: ۱۳۰۰۰۰ ریال

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ است

فهرست

عنوان	صفحه
۱- مقدمه	۵
۲- پیدایش نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۸
۳- موضوعات نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۱۰
۴- گریز از طبیعت سازی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۱۱
۵- پیشروان نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۱۴
۵- ۱- حسین قریب‌ر آغاسی	۱۴
۵- ۲- محمد مدبر	۱۷
۶- سرانجام نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۱۹
۷- شیوهی "بیان" در نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۲۱
۸- عناصر تشکیل دهنده نقاشی قهوه‌خانه‌ای (از نظر محتوایی)	۲۵
۸- ۱- قصه	۲۵
۸- ۲- شخصیت‌های انسانی	۲۷
۸- ۳- شخصیت‌های غیر انسانی	۲۹
۹- نقش حیوانات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای	۳۱
۹- ۱- حیوانات طبیعی	۳۱
۹- ۱- ۱- آهو (غزال)	۳۱
۹- ۱- ۲- اسب	۳۳
۹- ۱- ۳- سگ	۳۵
۹- ۱- ۴- شتر	۳۷
۹- ۱- ۵- شیر	۳۸
۹- ۱- ۶- فیل	۴۰
۹- ۱- ۷- گاو	۴۱

۴۳	 ۹- ۱- ۸- ماهی
۴۴	 ۹- ۱- ۹- پرندگان
۴۵	 ۹- ۱- ۹- ۱- جغد
۴۶	 ۹- ۱- ۹- ۲- طوطی
۴۷	 ۹- ۱- ۹- ۳- کبوتر
۴۹	 ۹- ۱- ۹- ۴- هدهد
۵۰	 ۹۳- ۱- ۹- ۵- سایر پرندگان
۵۰	 ۹- ۲- حیوانات غیب طبیعی (خیالی)
۵۱	 ۹- ۲- ۱- اژدها
۵۳	 ۹- ۲- ۲- دیو
۵۵	 ۹- ۲- ۳- سیمرغ
۵۷	 ۱۰- مؤخره
۵۹	 ۱۱- فهرست منابع
۶۱	 ۱۲- پیوست (تصاویر)

۱- مقدمه

یکی از بارزترین جلوه‌های هنر نقاشی مردمی و تاریخ نقاشی ایران و جهان، نقاشی قهوه‌خانه‌ای است؛ که با بیانی بسیار توانمند و رسا توانسته است مخاطبان خود، به خصوص مردم کوچه و بازار را جلب کند و از عمق اعتقادات قلبی‌شان با آنان سخن گوید. هنرمند نقاش قهوه‌خانه‌ای فکر و احساس خود را با "بیان" هنری متجلی می‌کند و "محتوا"ی اثر خلق شده، جدای از تجلیات ظاهری آن نوعی هنر به شمار می‌آید. وقتی مخاطب به اثر خلق شده نگاه می‌کند، «شیوه‌ای خاص از نگرستین را همراه خود دارد. نگاه کردن به چیزی ایجاد نسبت با آن چیز است. ما هرگز یک چیز را نگاه نمی‌کنیم، بلکه به نسبت میان چیزها و خویشتن می‌نگریم. ادراک حسی و شناخت این نسبت روشنگر شیوه‌ی خاص هر فرد است، که خود به دانسته‌های پیشین ما وابسته است. نشانه‌های دیداری را به یاری آن، پنهان می‌دانیم و آن چه بدان باور داریم می‌بینیم.» (احمدی، ۱۳۷۱: ۲۰)

حال با در نظر گرفتن این که هنر نقاشی "ایمان" معناداری را منتقل می‌کند و به طور خاص در نقاشی قهوه‌خانه‌ای که همه چیز در خدمت پیامی است که آشکارا قرار است منتقل شود و فضا، مکان و عناصر حاشیه‌ای اعم از اسل، بیان و سایر اشیاء به گونه‌ای ترکیب می‌شوند که به درخشش موضوع محوری کمک کنند، نقوش حیوانات چه کارکردی در این نوع نقاشی داشته و چگونه در جهت برجسته کردن موضوع اصلی کمک می‌کنند؟

در بسیاری از آثار، از زبان گسترش یافته‌ی نمادگرایی و تمثیل استفاده می‌کنند که هنرمندان و مخاطبان، هر دو آن را درک می‌کنند. حتی اگر هنرمندان اشیاء تشخیص پذیر را به خوبی نقاشی کرده‌اند، فقط آن‌ها را نشان نداده‌اند؛ بلکه مفاهیم عمیق‌تر یا انتزاعی‌تری را بیان کرده‌اند. آشنایی با این زبان تا حد زیادی کاهش یافته است، ولی یادگیری یا کشف دوباره‌ی آن از طریق بررسی نقاشی‌ها و باورهای جامعه‌ی پرورش دهنده‌ی هنرمند نقاش قهوه‌خانه‌ای ممکن است.

تلاش پژوهشگر در این کتاب بر آن است تا ضمن معرفی اجمالی نقاشی قهوه‌خانه‌ای به عنوان «پیوند دهنده‌ی سنت نقاشی میان نقاشان امروز و دیروز در حوزه‌ی هنرهای عامه» (بلوکباشی، ۱۳۹۳: ۹۹)، به بررسی نقوش حیوانات به عنوان یکی از پرکاربردترین عناصر به کار رفته در آثار این نوع خاص نقاشی پرداخته و از طریق شناخت نقش و جایگاه آن‌ها در باورها و اعتقادات مردم ایران، رهیافتی به کارکرد حضور حیوانات در انتقال موضوع و پیام مورد نظر نقاشی قهوه‌خانه‌ای بیابد.

همه‌ی انسان‌ها اعمال‌شان را در پاسخ به یک یا تعدادی از نیازهای خود یا سایر انسان‌ها انجام می‌دهند. طبیعی است که نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیز، به عنوان یکی از آثار انسانی که حاصل فکر و عمل و تنی گاه اصول و ارزش‌های مورد باور هنرمند است از این قاعده مستثنی نیست.

هنر نقش و نقاشی هنرمندان قهوه‌خانه‌ای اگرچه در برابر زرق و برق نقاشی‌های نقاش باشی‌های درباری ایرانی و فرنگی چندان رنگ و بویی ندارد، اما به دلیل محتوای ارزشمند و پر تقدسش، آرام آرام جایگاهی معتبر را در برابر هنر رسمی و تشریفاتی آن روزگار می‌یابد. به راستی «محتوا همان چیزی است که باعث اهمیت یافتن اثر هنری می‌شود. بخشی از آن به عمد و بخشی دیگر بازتاب محیط و خاستگاه اثر است. این تأثیرات درونی و بیرونی در فرم، در موضوع و معنای آن تأثیر می‌گذارند.» (جندانی، ۱۳۹۲: ۲۹)

بدون اشاره به نوع و قالب خاص و در یک نگاه کلی، می‌توان گفت در تمام موارد و انواع پدیده‌های بصری، معنا فقط در تصاویر و اطلاعات شبیه‌سازی شده از واقعیت و یا رمزها و سمبل‌ها و زبان وجود ندارد، بلکه می‌توان معنا را در ترکیب بندی و کمپوزیسیون آن‌ها نیز یافت.

لذا با توجه به پراکندگی زیاد و غیر قابل چشم‌پوشی نقوش حیوانات در آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای و تأثیری که به عنوان بخشی از اجزای تشکیل دهنده‌ی اثر در محتوای آن دارند، شناخت چگونگی و همین‌طور میزان این تأثیر اهمیت بسیاری دارد.

علاوه براین در مورد لزوم پرداختن به موضع نقاشی قهوه‌خانه‌ای (که موضوع کلی این پژوهش است) و وضوح بخشیدن به جوانب مختلف آن، قابل ذکر است که اگر در دوران

تولستوی، یعنی دهه‌ی آخر از نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم تقریباً همه‌ی روزنامه‌ها بخشی از صفحات خود را به هنر و نقد اختصاص می‌دادند، و به این ترتیب انگیزه‌ای برای پرداختن تولستوی به "معنی هنر" شدند، امروزه تلویزیون و ماهواره و اینترنت نیز به وسایلی تبدیل شده‌اند که هم از هنر می‌گویند و هم این که خود گردانندگان و منسوبان به خویش را هنرمند و تولیدات خویش را آثار هنری می‌نامند. امروز توسعه‌ی پرداختن به هنر و کاربرد واژه‌ی هنر به حدی است که طی روز هر کسی ده بار این واژه را می‌بیند و می‌شنود یا به انحاء مختلف با ذهنش متبادر می‌شود؛ اما به رغم این گستردگی و تماس، "هنر ایرانی" به طور عام و "نقاشی قهوه‌خانه‌ای" به طور خاص کجای این دنیای رسانه‌ای هستند و چه قدر صحبت از آن‌ها میارسی‌آید؟

اشاره‌ی نگارنده به تصور گران است که با به کارگیری جهان‌بینی ویژه‌ی خود در آفرینش نقاشی‌های خیالی و عرضه‌ی تابلوهای خود در نقاشی عامیانه، گامی اثر گذار در هنرهای عامه برداشتند و ارزش این کار هنری را به پناه به پذیراندند. این هنرمندان با خلق مجموعه‌ای بسیار بزرگ و غنی از پرده‌های نقاشی در زمینه‌ی حماسه‌های شاهنامه‌ای و حماسه‌های مذهبی، هنر تصویرگری عامه و سنت شمایل نگاری مذهبی را از مرگ و زوال رهانیدند و حیات تازه‌ای به آن بخشیدند و مانع سست و گسسته شدن رشته‌های پیوند ارتباطی عامه مردم کوچه و بازار با گنجینه ادبیات ملی و قومی کهن ایران باستان و تاریخ مذهبی تشیع شدند. اما این هنر شریف امروز رو به زوال می‌رود و متأسفانه مراکز و موسسه‌های دولتی و خصوصی در جهت صیانت و تداوم آن اقدام موثری نمی‌کنند. ضرورت دارد با ایجاد رشته‌هایی در هنرستان‌ها و حتی دانشگاه‌ها و تربیت شاگردان شایسته‌ای در این زمینه تداوم این هنر تضمین شود. هم چنین اساتید دانشگاه با راهنمایی دانشجویان و هدایت و راهبری موضوعات رسالات به سمت این موضوع نقش بی بدیل و اثربخشی در آشنایی هنرمندان جوان با نقاشی قهوه‌خانه‌ای و افزایش امید به احیاء این هنر ایرانی خواهند داشت.

اثر حاضر، برگرفته از رساله پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته نقاشی است که با توجه به اهمیت موضوع و نکاتی که در بالا اشاره شد به رشته‌ی تحریر در آمده است.

اینجانب بر خود فرض می‌دانم مراتب قدردانی و قدرشناسی خود را از همه اساتیدی که در طول دوران تحصیل همواره مشوق و هدایت‌گر دانشجوی همیشه کنجکاو و تشنه‌ی آموختن خود بودند، به ویژه استاد ارجمند جناب آقای رامین مهدی نژاد درستی که در تدوین و نگارش پایان‌نامه خود نیز از راهنمایی ایشان بهره فراوان بردم، ابراز داشته و طول عمر و سلامتی‌شان را از درگاه خداوند متان مسئلت نمایم. هم‌چنین از همسر عزیزم جناب آقای آرش پژمان که همواره از حمایت و مشاوره علمی ایشان بهره فراوان برده‌ام، به پاس قدردانی، از قلبی آکنده از عشق و معرفت که محیطی سرشار از سلامت و امنیت و آرامش و آسایش برای من فراهم آورده است، تشکری صمیمانه نمایم.

۲- پیدایش نقاشی قهوه‌خانه‌ای

برای شناخت نقاشی ایرانی، خصوصاً شاخه‌ای از آن که با نام "نقاشی قهوه‌خانه‌ای" مشهور است، نخست باید تعریف مشخصی از محدوده و پیدایش زمانی و مکانی آن به دست آورد. اغلب منابع سابقه‌ی نقاشی قهوه‌خانه‌ای را به دوره‌ی فرهنگی سازی در عهد صفویه می‌رسانند. شیوه‌ای که پیش از آن در دوره‌ی زندیه به پختگی و هویت خود رسیده بود و «اگر چه کتاب‌آرایی در این دوره به تناسب اقوال و کلام، اما گونه‌های دیگر نقاشی مانند نقاشی رنگ و روغن، نقاشی لاکی روی قلمدان و قاب آینه، صندوقچه و نقاشی مینایی رونق گرفت.» (علیمحمدی اردکانی، ۱۳۹۲: ۴۲)

با جنبش مشروطیت و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن فصل دیگری در تاریخ نقاشی نیز اجتناب‌ناپذیر بود. «گرچه نقاشی‌هایی که با نظر به مضامین شاهنامه در دوره‌ی قاجار تا آغاز جنبش آزادی خواهی ترسیم شده بود به نقاشی قهوه‌خانه‌ای نزدیک بود، اما هنوز روح حماسی در آن‌ها تجلی نداشت. ایران در آغاز حرکت مشروطه پس از قرن‌ها در آستانه انقلاب بود. در چنین شرایطی معمولاً هنر به سرعت شکل و سبک عوض می‌کند تا با آرمان و تفکر جدید هم‌آهنگ گردد.» (گودرزی، ۱۳۸۵: ۴۷)